

Kategorie prostoru (nejen) v kinantropologii

Category of Space (not only) in Kinanthropology

Miloš Bednář

Fakulta tělesné výchovy a sportu Univerzity Karlovy v Praze

Abstrakt

Stat' si klade za cíl reflektovat pojem prostoru, a to nejprve v obecné rovině a posléze se zaměřením na oblast, jejíž gesci přebírá vědní obor kiantropologie. Konkrétní příklady jsou vybírány zejména z oblasti sportu.

Obecná pasáž je stručným historickým přehledem per apices a větší pozornost je věnována učení Descarta a Kanta. V další části jde o prostor „antropologicky zabydlený“, kde je místo i pro sakrální dimenzi v relaci k základům olympismu. Jako vhodný výkladový princip se ukázal Uexküllův a Husserlův pojem Umwelt.

Článek kulminuje rozborem „dialogu těl“ v prostoru přírodním i sociálním s využitím poznatků posturiky a proxemiky.

V závěru je otevřena problematika možného teritoriálního chování v oblasti sportu.

Abstract

The objective of this article is to reflect the concept of space – both from a general perspective and with focusing on the area which is covered with a scientific branch of kinanthropology. The concrete examples are taken especially from the field of sports.

The general part is a short historical overview per apices and bigger attention is paid to the doctrine of Descartes and Kant. Then „anthropologically settled“ space, encompassing sacral dimension in relation to the foundations of olympism as well, was analyzed. Uexküll's and Husserl's concept of Umwelt was used as the apt explanatory principle.

The article is culminated in the analyses of „bodies dialogue“ in both natural and social space using findings of posturics and proxemics.

In the conclusion, the question of possible territorial behaviour in the field of sports is put.

Klíčová slova

kinantropologie, prostor, proxemika, teritoriální chování, umwelt

Keywords

kinanthropology, proxemics, space, territorial behaviour, umwelt

Tato stat' vznikla v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově č. 39.

1. Úvod

Chápeme-li kinantropologii v prvním přiblížení jako „nauku o člověku v pohybu“ (podrobněji zejména in Blahuš et al., 1993; Jirásek, 2005; Bednář 2009), pak nás musí vedle centrálních pojmů „pohyb“ a „člověk“ zajímat také *prostorové* parametry lidského pohybu v čase. Zatímco pojmu času je věnována cca v posledních dvou dekáдах vzrůstající pozornost, u pojmu prostoru tomu tak (překvapivě, neb se jeví jako „hmatatelnější“ entita) není.¹ Jestliže akceptujeme tezi, že „vzhledem

¹ Negativně skončila podrobná rešerše prestižního časopisu pro filosofii sportu „Journal of the Philosophy of Sport“, vycházejícího od roku 1974, kdy jediný článek se zabýval alespoň jedním subsystémem prostoru (totiž prázdnotou – srovnej Breivik, 2010) a problematika prostoru se objevovala jen jako sekundární

k podstatně širěji pojímanému oboru kinantropologie se antropomotorika zaměřuje na studium celostních (komplexních) motorických projevů člověka ve vztahu k jeho vnitřním funkčním a strukturálním předpokladům,“ (Kovář & Měkota, 1993, 35) pak by měla mít gesci za reflexe prostoru sama kinantropologie v rámci studia motorických projevů člověka ve vztahu k *vnějším* podmínkám, jakož i celostního pohledu na existenciální pohyb (úkol především filosofie). Snahou kinantropologických reflexí pohybu je získat co nejvíce prakticky využitelných poznatků – ať už v elitním sportu, dosahování zdravotních benefitů či zlepšování kvality života prostřednictvím celé škály vhodných pohybových aktivit.

Prostor bývá pocíťován jako „samozřejmé médium“, v němž se pohyb odehrává, či s nímž je třeba se utkat, je-li před nás postaven jako hmotou „vyplněná“ překážka. Naší snahou bude – z pozice filosofické kinantropologie a využitím některých poznatků psychologie sportu – poněkud zproblematizovat ono „samozřejmé“ a naznačit možnosti chápání prostoru nejen jako „okolí“ (*Umgebung*), v němž má každá jeho část svůj (změřitelný) *topos*, nýbrž také jako „osvětí“ (*Umwelt*)², horizont či pozadí pohybových aktivit, jehož ostřejší uvědomování by mělo otevřít cestu k zahlédání (zakládajících) celků a osmyslování lidských aktivit; v praktické rovině může zlepšit kvalitu – a zejména při specifické poptávce sportovní arény – i kvantitu pohybu.

Závěrem se zaměříme na formu vypořádávání se s prostorovými překážkami – ať již přírodními či těmi sociálními, a to zejména v rámci sportu a pohybových aktivit. K další diskusi vyzývá otázka: „Je sportovcům vlastní také teritoriální chování?“

2. Prostor

Zde se soustředíme jen na stručný přehled historických posunů v chápání prostoru se zaměřením na jeho antropologický význam – nikoli tedy na fyzikální dimenzi, třebaže filosofie si zde často podává ruku s teoretickou fyzikou.

Už Aristotelés, tvůrce pojmu *kategorie*, řadí mezi desítku vysledovaných (in *Kategorie*, IV 2a) hned dvě, které se vážou na prostor: místo (lat. *ubi*) a poloha (lat. *situs*). Zatímco v prvním případě jde o situovanost celistvého objektu v prostoru, kterou lze kvantifikovat v souřadnicovém systému, v případě druhém je zohledněna i odlišná orientovanost jednotlivých částí (Aristotelés uvádí jako příklad /evidentně/ člověka, který „leží či sedí“ /tamtéž/).

V křesťanství je prostor (stejně jako čas) považován za Boží dílo, tvořící rámec našich lidských dějin. Supremaci Stvořitele nad prostorem vyjadřuje asi nejsilněji označení prostoru jako *Sensorium Dei*, čili jako sféra (permanentně?) vnímaná Bohem, či přímo jeho „orgán“. Autorem tohoto pojmu není nikdo jiný než Isaac Newton (!)³. Ano, tento spoluzakladatel exaktní vědy, který byl ovšem také třeba alchymistou i horlivým křesťanem, takto metafyzicky podpírá moderní vědu (srovnej Burt, 1954).

Protože křesťanské antropologické paradigma („vzorec lidství“) chápe člověka jako *imago Dei*, je legitimní i obrácená perspektiva, totiž vnímat skrze prostor Boží přítomnost. Takovéto chápání dokládá hojná „výplň“ prostoru sakrálními stavbami v čele s katedrálami.

Novověké pojetí prostoru výrazně ovlivnil René Descartes, pro něhož je rozlehlost/prostorovost/rozprostraněnost/extenzita hlavní charakteristikou všech tělesných (hmotných) věcí, označovaných jako *res extensae*. Všech – tedy i lidského (a zvířecího) těla. Tato tělesa jsou u Descarta fakticky ztotožněna s prostorem: „... rozlehlost /*extensio*/, která zakládá přirozenost tělesa /*corpus*/ a přirozenost prostoru /*spatium*/, je tatáž...“ (Descartes, 1998, 92–93). Stejně ztotožnění ovšem Descartes postuluje i pro „prázdnou“ (*vacuum*): „... v ideji /tělesa/ nezůstává vůbec nic kromě toho, že je něčím

zejména v analýzách fenoménu hry. Tomuto tématu se nevěnuje ani „bible“ filosofie sportu z pera Roberta Scotta Kretchmara (Kretchmar, 1994 a 2005).

² Uexküllův a Husserlův pojem, označující tu část okolí subjektu, která má pro něj nějaký význam a která je jím uspořádána ve specifickou dynamickou jednotu. Blíže v dalším textu.

³ Tento obrat se objevil v jeho „Optice“ (1704¹) a zejména byl diskutován v korespondenci s Leibnizem. Srovnej (Ducheyne, 2001).

rozlehlým do délky, šířky a hloubky. A totéž je obsaženo v ideji prostoru – nejen vyplněného tělesy, ale i toho, který se nazývá prázdný.“ (Descartes, 1998, 95). „Nezůstává vůbec nic...“ a Patočka tak může konstatovat: „Svět věcí, chápaných číře rozumově a geometricky, (je) bez kvalit, bez vnitřních sil.“ (z Patočkova doslovu „Rozpravy o metodě“; Descartes, 1947, 107).

Člověk ve své celistvosti (Descartes by mluvil o složenině mysli a těla) byl – jako jediná entita – „občanem dvou světů“: onoho zmíněného rozprostraněného a toho, který tvořil jeho podstatu a jehož základním atributem bylo myšlení. Tento „druhý svět“, *res cogitans*, neměl ovšem s reálným prostorem nikterak co do činění. Mohl však „pracovat“ s ideou i představou prostoru, což umožňovalo poměrně zdařilé fungování ve světě *rerum extensarum*. Je zajímavé, jak myslitel 17. století oceňuje trénink („dlouhé cvičení svého nadání“) představování, aby bylo možno v představě rozlišit sedmiúhelník od osmiúhelníku (viz Descartes, 2010, 103–104), stejně jako sportovní psycholog 21. století trénink pohybových představ pro zlepšení či urychlení motorického učení (viz např. Slepíčka, Hošek & Hátlová, 2009, 52 an.). Oba odlišné příklady vyžadují podobné „zaostření ducha“ při představování si a setkávají se v oblasti prostorové představivosti, která hraje nemalou roli v praktickém životě, intelektuální i umělecké kreativitě, jakož i ve sféře sportu.

Pozoruhodnou koncepci prostoru představil Immanuel Kant. Obrátil perspektivu: prostor podle něj nepředstavuje vlastnost nějakých věcí o sobě, ani jejich vzájemný vztah; prostorové uspořádání předmětů je umožněno díky lidské poznávací „mohutnosti“, a to v několika krocích⁴:

1. receptivita, tj. schopnost „dát na sebe působit předměty“, registruje jejich jevovou stránku, tj. fenomény;
2. schopnost nazírání (jako „mohutnosti“ smyslové) bezprostředně „čte“ v takto přijaté materii (soubor počítků);
3. díky předem dané (tj. apriorní) formě tohoto nazírání, která má v gesci prostor, je určeno místo oné počítkové rozmanitosti v prostoru – fakticky ovšem jen v šesti základních směrových určeních.

Poznamenejme, že druhá analogická forma nazírání má v gesci čas, takže Kant uzavírá, že existují „dvě čisté formy smyslového názoru jakožto principy apriorního poznání, totiž prostor a čas“ (Kant, 2001, 55)⁵. Fakticky jsou tedy prostor a čas v tomto Kantově systému „jen“ pomyslnými jsoucnými (*entia imaginaria* – srovnej Kant, 2001, 227). Pro úplnost dodejme, že další zpracovávání již časoprostorově sjednoceného počítkového agregátu pak probíhá v režii oné vrstvy naší racionality, kterou Kant nazývá *Verstand* (nejčastěji překládáno jako „rozvažování“).

Descartes i Kant byli již za svého života kritizováni a přímo či nepřímo se s jejich koncepcí poměřují badatelé na tomto poli dodnes.

Vývoj zejména 20. století zpochybnil nezávislost prostoru na hmotném „obsahu“ a einsteinovský prostor už není jen sítí souřadnic, nýbrž sférou úzce propojenou s hmotnými tělesy, jejichž přítomností se různě (de)formuje. Další vývoj směrem ke kvantové fyzice již sledovat nemůžeme – více nás bude zajímat (kin)antropologické „zabydlení“ prostoru.

3. Prostor antropologicky zabydlen

V lidské přirozenosti je zakotveno dosahování cílů, což vyžaduje jejich systematické sledování v čase i prostoru. Už antika věděla, že pevnou startovní oporu poskytuje sebeporozumění („Poznej sám sebe!“). Středověk přidává porozumění Bohu a světu coby Božímú dílu – vůdčím „vzorcem lidství“ se tak stává *homo viator*, člověk poutník. A je to právě poutník, kdo chápe prostor jinak než jen jako „lešení“ všehomíra. Poutník – je-li pravým poutníkem, nikoli jen pedestriánem – chápe a cítí prostor jiným způsobem než „odborníci na prostor“. Vedle horizontál Cesty je obzvláště vnímavý pro vertikály. Ty vertikály, které transcendentují oblast každodenních obstarávek a bývají syceny ducho-

⁴ V analýze vycházíme zejména z 1. kap. části „Transcendentální estetika“ Kantovy „Kritik der reinen Vernunft“ (KRV), která vychází česky pod názvem „Kritika čistého rozumu“ (KČR).

⁵ „... zwei reinen Formen sinnlicher Anschauung, als Prinzipien der Erkenntnis a priori gebe, nämlich, Raum und Zeit...“ (KRV, A 22).

vností⁶. Není lepšího případu viatora než Komenského Poutník z „Labyrintu světa a ráje srdce“: nejprve prožitkový průzkum horizontál (sociálního) světa, poté existenciální prožitek *nadiru*⁷ (nejen dotek dna, ale nahlédnutí bezdna, když pochopí, jaký je „los mrtvých“), metanoia coby osobnostní proměna a spirituálně mystické vyústění v podobě cesty do krajiny srdce.

Podotkněme, že poutnické téma se objevuje v posledních letech i v kinantropologické literatuře – v Česku zejména z pera autorů Ivo Jiráska (srovnej např. Jirásek, 2011; Jirásek & Svoboda, 2015 aj.) a Emanuela Hurycha (srovnej např. Hurych, 2013).

Jiný přístup mluví o kvalitativně odlišných sférách sakrálního a profánního se vzájemnými průniky i diskontinuitami. To je mj. v protikladu s cartesiánskou „res extensa“, které s kategorií kvality nepočítá. Posvátno (*sacrum*) nelze lokalizovat – je nezmapovatelné, ale přece na mnoha místech přítomné a působící. Často pak mluvíme o *geniu loci*. Tento fenomén není neznámý ani ve sportu a mnozí sportovci by přísahali na zvláštní kouzlo wimbledonské trávy, stadiónu ve Wembley či třeba okolí patníku s číslem 13 v Běchovicích, kde už 105 let startují slavné „Běchovice“.

Do profánního světa bylo a je posvátno „vtahováno“ zejména prostřednictvím sakrálních staveb či rituálů. Tím postupně sílila i jiná perspektiva – vedle *sensoria dei* lze mluvit i o *sensoriu hominis* (srovnej Rechlík, 2013, 209 an.). Je to člověk, kdo rozvrhuje prostor a rozvrhuje jej *aistheticky*, tedy vnímavě⁸ a pro vnímání jiných; rozvrhuje jej ovšem také *esteticky*, tedy s novějším posunem a centrálním pojmem krásy. A krása byla vždy považována za odlesk pravdy či cestu k ní, dobru i jiným transcendentáliím (viz příklad nejzářivější: Platónova říše idejí a klíč ke vstupu v podobě krásy v dialogu Symposion).

K tomuto tématu má co říct i olympismus – *epifánií*, kdy dochází k přiblížení člověka a přesažné reality, či *kalokagathii*, kdy spřažení krásy a dobra cílí k harmonizaci, a to evidentně nejen „uvnitř“ psycho-somatické jednotky, zvané člověk. Pokud jde o sakrální stavby, může nabídnout posvátný okrsek Altis, který tvořil jádro Olympie a který byl pro Coubertina vzorem pro novodobé olympijské stadióny, jež měly představovat jakýsi „putovní“ Altis, v němž byla ovšem náboženská očista transformována do té etické (Coubertin užívá obrat „morální Altis“ – srv. Coubertin & Müller, 2000, 582-583). Poznamenejme, že stejné antické dědictví dovedlo (estetika) Tyrše k inkarnaci estetických hodnot do ideového jádra sokolství – ať už v podobě prostorového uspořádání tělocvičen či útvarů cvičenců.⁹

V případě rituálů se sice domníváme, že hrají větší roli v časové strukturaci lidské existence (v krajním případě dochází až ke „zrušení profánního času“ – viz Eliade, 2003, 30), ale jejich prostorové vyznění je snáze vnímatelné a fixuje se v paměti (i v té tělesné u aktérů). V případě rituálů je nepopíratelnou Coubertinovou zásluhou jejich transformace z antického prostředí do moderního světa a v rámci olympijské symboliky jsou pevnou součástí i dnešní Olympijské charty a programu olympijských her. Podle sociologa Aleše Sekota je sport vztahován k náboženství mj. respektem k rituálům a „oba sociální fenomény... spojuje imperativ naprostého obětování se a asketismu při dosahování cílů,..., úcta k časoprostorové jedinečnosti soutěžní události...“ (Sekot, 2013, 59). A je to právě pravidelný rytmus (Coubertin kladl velký důraz na tuto *eurytmii* olympijských her) a prostorová monumentálnost olympijských sportovních „chrámů“, která dává těmto hrám punc jedinečnosti. Architektura moderních stadiónů ve spojení s hořícím ohněm během her měla evokovat úctu a být „poutním místem“ nové doby, „vyvolávajícím v návštěvnicích respekt k místům, zasvěceným vznešeným vzpomínkám i oprávněným nadějím“ (srovnej Diem, 1965, 27).

Jestliže antika mluví na začátku svých mudroslovných úvah o nutnosti sebezporozumění, pak

⁶ Taková vertikála může být nazývána spirituálou – na rozdíl od vertigonály, která je sycena dobrodružností, vedoucí až k závratí (ř. *ilinx*, lat. *vertigo* = vír, závrat’).

⁷ Nadir = „podnožník“ protistojný zenitu; jako *nadir experience* spojováno s prožitkem (beze)dna, nicoty apod.

⁸ Starořecké *aisthesis* znamenalo vjem či pocit.

⁹ Srovnej např. jeho „Tělocvik v ohledu esthetickém“ z roku 1873 či heslo „Brus a vkus“.

moderní fenomenologie přidává *seberozvrhování*¹⁰ – to se děje jaksi samozřejmě v prostoru a čase, ale pohyb lidské existence má své specifické parametry, kdy prostor (a čas) tvoří jen jeden horizont mezi mnohými. Vhodnějším výkladovým principem se zde ukazuje pojem *světa*, jehož prizmatem je lépe uchopována košatost lidského „zde pobývání“. Díky tomu se může Patočkovi ukázat např. první existenciální pohyb jako zakotvující nejen v prostoru a čase, ale také v určité kultuře, v jazyce, v různých strukturách sociálního světa atd. – svět se zde ukazuje jako určité pole či jeviště pro ukazování/zjevování věcí, jako „osvětlená“ část skutečnosti. Patočka také v návaznosti na Husserla upozorňoval na nutnost více se zabývat světem našeho života (*Lebenswelt*) v jeho celistvosti i světem, který nás bezprostředně obklopuje (*Umwelt*¹¹) a který je uchopován více prožitkem než reflexí. Sledování dalších relevantních analýz této linie – zejména z pera Heideggera a Merleau-Pontyho – se již vzhledem k limitovanému rozsahu článku nemůžeme věnovat.

Z hlediska naší tematizace prostoru se zaměříme na *Umwelt*. Tvůrcem tohoto pojmu byl estonský filosofující biolog Jakob von Uexküll (1864-1944), působící ovšem dlouhodobě na německých univerzitách a publikující německy. Pojem *Umwelt* uvedl na scénu roku 1909 publikováním monografie „Umwelt und Innenwelt der Tiere“. Uexkülla ovšem více než prostorové souřadnice zajímá cosi jako „významové souřadnice“, a je to význam (*Bedeutung*), který určuje užitečnost té které věci z obklopujícího (prostorově zformovaného) okolí (*Umgebung*) pro vnímající subjekt. Jím může být zvíře i člověk, o jehož *Umwelt* obohatil své úvahy ve svém nejznámějším díle „Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen“ (1934). Ony toulky po cizích umweltech může ovšem podnikat pouze člověk a tato jeho schopnost tvoří jednu ze specifických odlišností člověka a zvířete.

Umwelt si nelze staticky představovat jako nějakou „mýdlovou bublinu“ (často zmiňovaná metafora, kterou ostatně užíval i Uexküll), která celoživotně obklopuje subjekt, nýbrž spíše jako dynamickou „amébu“, formovanou množstvím interakcí a měnící svou podobu v závislosti na nutnosti řešit průběžně úkoly, které před něj život (většinou v podobě jiných umweltů) staví. Subjekt musí při těchto aktivitách selektivně vybírat z rozmanitosti, kterou nabízí okolní prostor, jen ty entity, které jsou pro něj v dané chvíli při řešení určité situace významuplné. „Každý umwelt je v zásadě vyplněn jen nositeli významu.“ (Kliková & Kleisner, 2006, 68). Netřeba zdůrazňovat, že stejní nositelé se mohou stát držiteli naprosto odlišných významů, či se stát zcela bezvýznamovými – v relaci k odlišným subjektům či odlišným situacím stejného subjektu. Husserl užívá *umwelt* v podobném smyslu jako Uexküll, ale více zdůrazňuje sociální rovinu na bázi interakcí mezi jednotlivými umwelty a dynamičnost jejich formování (srovnej např. Husserl, 1972, 125; Blecha, 2007, 279)

Domníváme se, že kinantropologické reflexe fenoménu *hry* – zejména v její *agonální* variantě – mohou přispět minimálně k prezentaci naznačené dynamičnosti, proměnlivosti i rozmanitosti umweltů a možná i k obohacení tohoto pozoruhodného výkladového principu. Vezměme si příklad tenisty přicházejícího na kurt před zahájením zápasu; je vybaven trénovaným tělem s „prodlouženými rukama“ v podobě rakety a „vnitřním světem“ (*Innenwelt*), v němž se kumuluje předchozí zkušenost. Hráč je připraven reagovat na podněty či výzvy „okolí“ (*Umgebung*), zahrnujícího věcné i lidské faktory: prostor kurtu se všemi pravidly vyžadovanými náležitostmi v čele se sítí, míček, protihráče, rozhodčí a – last but not least – diváky (abych jmenoval jen ty nejdůležitější – vývoj zápasu může ovlivnit i počasí, přítomnost médií, kvalita povrchu atp.). Zahájením zápasu se hráč ocitá ve specifickém světě hry¹²; všednodenní *umwelt* je potlačen¹³ a hráč buduje jiný, jehož obsahy

¹⁰ Srovnej jednu z Heideggerových charakteristik lidského Pobytu (Dasein) jako „vrženého rozvrhu“ (der geworfene Entwurf) – viz § 44 b); v českém překladu (Heidegger, 1996, 252).

¹¹ Často ve filosofujících úvahách překládán jako „osvětí“ či „okolosvět“ – v obecné němčině se jím ovšem chápe „životní prostředí“, dnes tak frekventované v ekologii. V dalším textu ponecháváme „umwelt“ nepřeložený – ostatně v souladu s editory sborníku „Umwelt: koncepce žitého světa Jakoba von Uexkülla“ (Kliková & Kleisner, 2006).

¹² Fakticky se v něm ocitá už v přípravě na zápas a s blížícím se zahájením je do něj stále více „vtahován“ – časově jde o ukázkou Husserlovy protence, této „již již nastávající budoucnosti“ (vlastní přetlumočení).

¹³ Samozřejmě nikoli odstraněn – stává se netematizovaný, inaktuální. Jiný výkladový princip zde může hovořit o „figuře“ a „pozadí“ – v našem kontextu v procesu tu významňování, jinde upozadování.

jsou tvořeny nositeli významů napomáhajících dosažení cíle hry. Předpokládejme, že jím je základní cíl každého agonu – vítězství. To lze dosáhnout jen dosažením většího počtu vyhraných setů než soupeř. V centru pozornosti se tak ocitá především míč coby „nositel významu“ a druhé centrum hráčova *umweltu*; v kontaktu s míčem mu brání protihráč (vyplňuje další část pole *umweltu*), nikoli ovšem přímo (jako v kontaktních hrách), ale kvalitou vlastního úderu, jehož intencí je znemožnit úder odvetný či znesnadnit jeho úspěšné provedení. Souboj dvou fakticky shodných intencí vyhrává ten hráč, který lépe predikuje soupeřovy pohyby, vyhodnocuje dráhu letu míčku včetně vlivu rotace a odhaduje vzdálenosti relevantní k vlastnímu úspěšnému úderu. Variabilně a selektivně zvýznamňovanou součástí hráčova *umweltu* se tak stává *prostor*, a to nejen horizontální plocha kurtu, ale i jeho vertikální dimenze, počínajíc výškou sítě (další část pole *umweltu*) a končíc odhadem trajektorie lobu. Hráč tedy predikuje... vyhodnocuje... odhaduje... to vše zejména sensomotoricky a intuicí; ve hře není objektivní prostor descartovského typu (*res extensa*), ale specifický prostor – snad bychom ho mohli nazvat žitý herní prostor. Američan David Morris vidí situaci tenisu takto: „Tenis není pouze záležitostí pohybování raketou, ale spíše realizací ‚odvážné‘ geometrie kurtu se studiem úhlů a vektorů i nácvikem vidění, jež společně vedou k výhodě v této pohybové šachové hře.“¹⁴ (Morris, 2004, 97).

Mimo tenistovu pozornost (tudíž i mimo jeho aktuální *umwelt*) zůstává většinu zápasu např. rozhodčí, pokud počítá body a udílí pokyny dle pravidel; to se může změnit v okamžiku jeho kontroverzního výroku, jímž se cítí hráč poškozen. Tak bychom mohli pokračovat v modelování dalších situací – a to reflektujeme jen jeden *umwelt*. Ten je ovšem navíc v neustálých interakcích s *umweltem* protihráče, který v souvislosti s vývojem hry získává pro našeho modelového hráče různou míru významnosti, na kterou selektivně reaguje. Psychologové to charakterizují poněkud jiným jazykem: „Selektivností se myslí vnímavost sportovce pouze k určitým, ve sportovní situaci významným signálům.“ (Vaněk et al., 1984, 20–21).

Jednodušší situace nastává při soubojích „tělo na tělo“ (zápas, judo aj.), složitější u sofistikovaných her s větším počtem hráčů (fotbal, basketbal aj.). Již těch několik málo příkladů snad plasticky ukázalo variabilitu a mnohotvárnost *umweltů*, které se ukazují jako dynamická a otevřená struktura.

4. Dialog těl v prostoru

Ve výši zmíněném příkladu jsme pro zjednodušení uvažovali tenistu jako celistvou jednotu; jeho prostorové vztahy jsou ovšem strukturovanější a mnohé části těla mohou hrát svou vlastní melodii (v rámci celkové polyfonie). K řešení těchto vztahů bude vhodné využít poznatků *posturiky*, která se zabývá „komplexně držením těla, jeho napětím nebo uvolněním, náklony, polohou rukou, nohou, hlavy, směrem natočení těla a konfigurací všech částí těla.“ (Vymětal, 2008, 70). Jde tedy o situování těla v prostoru a posturologii zajímá nejen výsledný (byť jen dočasně fixovaný – jde o statické zachycení dynamického pohybu) tvar, ale i cesta k jeho zformování. Určitým návěštím následné postury může být např. stoupající napětí – to svalové, psychické i sociální. Výsledná situace tak může mít jak vnitřní příčiny psychosomatické, tak i ty vnější, vycházející z okolního prostoru.

a) Dialog v přírodním prostoru

Dialog těla s přírodním prostředím je velkým tématem lidské historie, jehož se zde nemůžeme být jen dotknout; omezíme se na kontakt v rámci sportovně zaměřených *outdoorových* aktivit. V nich se „pud soutěživý“¹⁵ realizuje nepřímým srovnáním úspěšnosti akterů v souboji s živly. Tato úspěšnost je často určována specifickým typem inteligence, kterou nazvěme *závodnická/závodní*¹⁶. Nejčastěji

¹⁴ „Tennis isn't just a matter of swinging a racket but of processing a 'gamey' geometry of the court, of learning the angles, vectors and ways of seeing that give advantage in tennis as a moving game of chess.“ Překlad vlastní.

¹⁵ Zde jsme inspirováni „pudem hravým“ (*Spieltrieb*), díky němuž se otevírá člověku podle Friedricha Schillera sféra svobody a krásy (srovnej Schiller, 1995, 96 an.).

¹⁶ Psychologové sportu pracují častěji s pojmem *hráčská* inteligence (srovnej např. Slepíčka, Hošek & Hátlová, 2009, 48 a 56). Tu považujeme za širší koncept s dominancí sociálních dovedností.

jsme užití tohoto pojmu vysledovali v motorismu, kdy se ke schopnosti efektivně reagovat na měnící se podmínky (prostředí i vlastního závodu) přidává „sladěnost“ s příslušným vehiklem, tedy umělým prostředkem. Možná paradoxně je zde nemalá analogie i s horolezectvím, kde jsou ve hře vedle přírodního prostředí i dnes již nezbytné technické pomůcky.

Schopnost volit optimální variantu postupu má své kořeny v původním významu „inteligence“ (z lat. *inter-legere*), tedy „sbírat mezi“, sbírat/vybírat to hledané/pravé mezi „hlušinou“ (v té chvíli nepotřebných ingrediencí), což vyžadovalo umění rozeznávat (a tím poznávat). V posunutém smyslu shledávat to významné pro řešení dané situace (srovnej analýzu umweltu výše). Jiné metaforické posuny pokrývají schopnost „čtení mezi“ („řádky“) či „sbírání vjemů“ (!). V posledně jmenovaném se dostává ke slovu vedle specifické racionality také senzomotorika. Václav Hošek mluví v této souvislosti o „zvláštním fenoménu specifických vjemů ve sportu, někdy též nazývanými specifické pocity, jako je třeba pocit sněhu, vody, míče, rychlosti, skluzu, odrazu atp. ...“ (Slepička, Hošek a Hátlová, 2009, 47). Norský filosof sportu Gunnar Breivik (2010) přidává pocit prázdnoty (*void*), respektive vzdušného média, v rámci fenomenologické analýzy parašutismu. Přidružíme-li k řečenému i umění „číst prostor“, tedy odhadovat vzdálenosti i v nepřehledném prostředí spolu s anticipací dalších vhodných trajektorií, dostáváme zhruba (neboť ve hře jsou nepochybně i další „faktory x“ spojené s intuicí, iracionalitou aj.) komplet toho, co lze shrnout pod pojem „závodnická inteligence“.

b) Dilaog v sociálním prostoru

Již postulovaný *herní* prostor nám ukázal chápání prostoru nejen ve smyslu fyzikálním; posturika si vedle definicí vymezené individuální prostorovosti všímá i té *sociální*. Polohy postur dvou a více účastníků sociální interakce umožňují interpretovat mnohdy zdařileji vzájemné vztahy než dešifrování verbální komunikace. Gestikulace a/či mimika ostatně doprovází *každý* verbální projev – naopak to neplatí. Lze to vyjádřit i tak, že lze nemluvit, ale nelze nezaujmout nějakou polohu těla či výraz tváře. Vypovídací hodnotu mají polohy částí těla i jeho celkový postoj (držení, náklon, natočení, napřímění aj.).

V sociální interakci je důležitá také *vzdálenost* aktérů. Tou se zabývá *proxemika* a klasifikuje a popisuje jednotlivé zóny, které určují charakter vzájemných kontaktů i tabu oblasti individuální nepřijemnosti či společenské nevhodnosti. Intimní zóna přechází v osobní, pokračuje společenskou a končí veřejnou. Vzhledem k značným individuálním, rasovým, statusovým či genderovým rozdílům *nepovažujeme* za vhodné uvádět konkrétní čísla vymezující jednotlivé zóny. Při markantnějším rozdílu ve vymezení zón dochází k tzv. „proxemickým tanečkům“ vzájemného přibližování či ustupování, dokud nedojde k nějakému kompromisu (při nezdaru ke konfliktu či ukončení komunikace). Dobře vystihuje tyto situace sportovní metafora „tanec v ringu“.

Bez významu není ani *vertikální* proxemika. Zde jde na jedné straně o boj o nadřazenost, kdy tu společenskou chce podtrhnout i vyvýšená poloha těla, na straně druhé může jít naopak o dosažení pozice vhodné pro konsensus, kdy je zvolen oční kontakt ve stejné horizontální výši. Známý český psycholog Jaro Křivohlavý uváděl zajímavý příklad užití vertikální proxemiky při udílení cen sportovcům, kdy vítěz vystoupá na nejvyšší stupeň, což podtrhuje význam jeho vítězství (Křivohlavý, 1988, 50).

Tím se dostáváme k domýšlení této tematiky ve světě sportu. Troufám si tvrdit, že sportovní soutěže představují dokonalejší jeviště výše řečeného. Napomáhá tomu dynamičnost sportu i jeho tělesné zakotvení, kdy převažuje nonverbální komunikace. Řeč těla není jen metafora – tělesné „prostoření“ mnohé odkrývá, a má tak nemalou vypovídací hodnotu. Dobrý „čtenář“ (a může jim být trenér, soupeř i divák) vyčte z mimiky i gest sportovců mnohé. „Číst“ kupříkladu ve tváři sportovce únavu může být signálem k vystupňování úsilí soupeře, pokynem pro trenéra změnit taktiku či prohloubeným prožitkem diváka (zejména dnes, kdy kamery dokáží přiblížit sebemenší detail tváře či jiné části těla).

Specifický význam má „četba“ soupeřových pohybů v agonálních soubojích. Ty se odehrávají prakticky ve všech proxemických zónách: od té intimní (zápas, judo, určité předepsané figury v ragby aj.) přes osobní (box, šerm – ovšem s intencí proniknout do zóny intimní) ke společenské (většina

míčových her – i zde dochází ovšem v určitých herních situacích k průnikům do osobní či intimní zóny) až veřejné (volejbal, tenis – zde brání tělesným kontaktům sít' mezi soupeři). Vertikální proxemika nachází svůj význam ve většině výše uvedených sportech v podobě snahy o výškovou převahu jako cestu k úspěchu (hlavičkové souboje ve fotbale, smeče či bloky ve volejbalu, celková vertikálnost basketbalu aj.). Zvláštní příklad představuje vertikální superiorita, které dosahuje zápasník či judista tím, že dostane soupeře do parteru.

V uvedených příkladech ze světa sportu se evidentně uplatňuje již zmíněná *hráčská inteligence*. Vedle faktorů analyzovaných u závodnické inteligence je zde navíc aktivní herní *kreativita* a tzv. sociální dominance (*leadership*), tj. schopnost prosadit svou variantu řešení herních situací. Paralelně ke „čtení prostoru“ je ve hře též „umění vidět pole“ s větší náročností orientace vzhledem k činnosti spoluhráčů (většinou očekávatelné) i protihráčů (spíše neočekávatelné) a celkové dynamičnosti hry (srovnej Slepíčka, Hošek a Hátlová, 2009, 56). Podrobněji charakterizuje tuto schopnost senzorickeou i anticipační starší učebnice psychologie sportu: „I když zrak hraje v této schopnosti důležitou roli, nejde pouze o vidění, ale podílejí se zde i procesy vytváření představ, myšlení a rozsah pozornosti. Jde o komplexní percepční schopnost...“ (Vaněk et al., 1984, 22). Navíc jde i o „zvláštní cit pro ‚silokřivky‘ hřiště jako pole herního napětí, které plyne z postavení hráče a jeho těla...“ (Rýdl, 1993, 81). Napětí, které vzniká „mezi“ („zabydleným“) místem a prostorem (řečeno v obecné rovině – srovnej Morrise, 2004, 181: „tension between space and place“).

Příkladem specifčnosti hráčské inteligence (kdy racionalita není až na prvním místě...) budiž fenomén poslední dekády, Lionel Messi. Ve své hře prezentuje *coups de theatre*, „nadvukovou estetičnost“ či „nepřemýšlení“: „Žádné pohyby se neučím. ... Nevymyslím žádné finesy... Já jenom hraju, jak to přijde. Nepřemýšlím o tom.“ (srovnej Caioli, 2011, 99, 200, 213).

5. Teritoriální chování

Vynořuje se také otázka, zda mají sportovci rovněž *teritoriální chování*, známé zejména u zvířat?! Protože jsme coby *homo sapiens sapiens* také – řečeno s Husserlem – *animalia*, lze předpokládat, že toto chování není neznámé ani lidskému rodu. To také potvrzuje jednak historická praxe, jednak poznatky etologie či sociobiologie v posledním půlstoletí. Chápeme-li tento fenomén jako ohraničování určitého teritoria vůči „jiným“ ve spojení s vlastnickými pocity, které vyústí dříve či později v nutnost takové území bránit, pak se dá očekávat – vzhledem k úzké vazbě většiny sportovních disciplín na vymezený prostor sportovišť a k analogiím obecně lidského a sportovního chování – výskyt teritoriálního chování i ve sportu.

Teritoriální chování předvedl už v řeckém dávnověku král Amykus v rohovnickém souboji s olympijským vítězem a jedním z Argonautů Poluxem, když zvolil za místo zápasu své obvyklé zápasíště a vybral si stranu tak, aby mu nesvítilo slunce do očí... (srovnej Graves, 1970, 175 an.). Dnes bychom řekli, že se snažil využít výhodu domácího prostředí. V současnosti se často v odborné i laické veřejnosti diskutuje o fenoménu „domácího hřiště“. U některých mužstev (zejména ve fotbale) se mluví přímo o „domácí tvrzi“, což mj. výrazně predikuje výsledek domácích zápasů. Hájení tohoto teritoria obstarávají spíše než hráči *diváci* (fotbal mluví o „12. hráči“), a to se všemi pozitivy i negativy v podobě hostilních projevů, kdy se analogie s teritoriálním chováním v animální říši vynořuje nejsilněji... Jako jednu z přijatelnějších forem je možno považovat instrumentální diváckou agresi, kdy jejím „primárním cílem není poškození objektu agrese, ale dosažení určitého cíle, například ‚zastření‘ fanoušků soupeře pomocí pomoci intenzivních verbálních projevů velkých skupin domácích fanoušků v okamžiku, kdy příznivci soupeře se začnou výrazněji projevovat a povzbuzovat své mužstvo.“ (Slepíčka a kol., 2010, 77). Zde jde tedy o akustické ovládnutí prostoru s ultimátním cílem v podobě lepších podmínek pro úspěch domácího týmu.

Někdy si vymezují „své“ (dílejší) teritorium hráči důležití pro tým, a to bez ohledu na místě konání zápasu – prakticky ve všech míčových hrách je to brankář. Známy takovýmto chováním byl např. fotbalový obránce Tomáš Řepka, který často ostřeji fauloval na začátku zápasu, aby ukázal soupeři, „kdo je tady pánem“. Psychologický souboj, kdy jde o „prostorové střetnutí“ ještě před zápasem, je

vidět v poslední dekádě v ragby po revitalizaci novozélandské haky. Po prvním překvapení začali hledat soupeři jakousi „antihaku“, většinou v podobě přiblížení se k soupeři s následným „očním soubojem“.

Někteří psychologové mluví o „psychoteritoriálním citění a chování“ (např. už v r. 1976 slovenský psycholog Vojto Haring), kdy jde o hájení psychického „prostoru“ před zásahy do kompetencí apod. To je i ve sportu poměrně častý jev (nováček v týmu naruší stabilizovanou hierarchii; vynoří se nebezpečný soupeř, který ohrožuje dominanci dosavadního mistra apod.), nám však jde o reálný prostor. Tuto problematiku otevíráme i jako určitou výzvu zejména psychologii sportu k dalšímu rozpracování.

6. Závěr

Specifický svět sportu „žije“ ve specifickém (čas)prostoru, a to zejména ve svých herních formách. Jako efektivní výkladový princip se nám ukázal pojem *umwelt* coby určitý osobní svět, který je ovšem v neustálých interakcích s *umwelt* ostatních aktérů i s předmětným světem. Využívání prostoru při sportovním zápolení nelze dost dobře – vzhledem k aktuální proměnlivosti a dynamičnosti – znázornit prostorovými souřadnicemi; jako vhodnější se jeví pracovat s „významovými souřadnicemi“, které charakterizují právě *umwelt*. Domníváme se, že tento poznatek platí tím více pro vlastní tělo – analýzám těla a tělesnosti jsme se vzhledem k rozsáhlosti této problematiky nemohli věnovat podrobněji¹⁷; zde jsme se spíše než „tělování“ pokoušeli řešit „prostoření těl“.

Sázka na ty „správné“ (užitečné, efektivní, vedoucí k cíli) významy, relevantní pro řešení dané situace, patří ke sportovnímu umění/mistrovství – ať už jde o hokejistu, který musí bleskově volit mezi zaměřením na puk, či na pohyb soupeře, nebo o horolezce, který musí volit mezi cestami k cíli tu optimální.

Variabilita a dynamičnost sportovního agonu také dobře demonstruje Husserlův poznatek, že „svět je prostoročasový svět, k jehož vlastnímu smyslu bytí patří (‚životní‘, nikoli logicko-matematická) prostoročasovost“ (Husserl, 1972, 191). Ano, prostor *kvalitativně* rozrůžňovaný a *zvýznamňovaný* sportovními aktivitami, prostor „žitý“ sportem. Prostor, který není homogenní, nýbrž tvarovaný „silokřivkami“ specifického sportovního výkonu a sportovcova těla. Prostor, v němž se zpřítomňuje cosi archetypálně lidského.

Literatura

- Aristotelés (1918). *Aristotelovy Kategorie*. Brno: Benediktýnská knihtiskárna.
- Bednář, M. (2009). *Pohyb člověka na biodromu: cesta životem z pohledu (nejen) kinantropologie*. Praha: Karolinum.
- Blahuš, P. et al. (1993). Kinanthropology – a new recognized scientific discipline. *AUC Gymnica, Kinanthropologica*, 29 (2), 61–78.
- Blecha, I. (2007). *Proměny fenomenologie: úvod do Husserlovy filosofie*. Praha: Triton.
- Breivik, G. (2010). Being-in-the-Void: A Heideggerian Analysis of Skydiving. *Journal of the Philosophy of Sport*, 37 (1), 29–46. DOI: 10.1080/00948705.2010.9714764.
- Burt, E. A. (1954). *The metaphysical foundations of modern science*. New York: Dover Publications.
- Caoli, L. (2011). *Lionel Andrés Messi*. Bratislava: Timy Partners.
- Coubertin, P. & Müller, N., ed. (2000). *Olympism: selected writings*. Lausanne: International Olympic Committee.
- Descartes, R. (1947). *Rozprava o metodě, jak správně vést svůj rozum a hledat pravdu ve vědách*. Praha: Jan Laichter.
- Descartes, R. (2010). *Meditationes de prima philosophia=Meditace o první filosofii*. Praha: OIKOYMENH.
- Descartes, R. & Marvan, T., ed. & Glombíček, P., ed. (1998). *Principy filosofie=Principia philosophiae: výbor doplněný dvěma Descartovými dopisy princezně Alžbětě Falcké: bilingva*. Praha: Filosofia.
- Diem, C. (1965). *Gedanken zur Sportgeschichte*. Schorndorf: K. Hofmann.
- Ducheyne, S. (2001). Isaac Newton on Space and Time: Metaphysician or Not? *Philosophica*, 67 (1), 77–114.
- Eliade, M. (2003). *Mýtus o věčném návratu: archetypy a opakování*. Praha: OIKOYMENH.

¹⁷ Zde odkazujeme zejména na nedávné vydání českého překladu stěžejního díla Maurice Merleau-Pontyho „Fenomenologie vnímání“ (2013), které čeká na své kinantropologické zhodnocení.

- Graves, R. (1970). *Zlaté rouno*. Praha: Práce.
- Haring, V. (1976). Psychoteritoriálne kompetenčné čítanie a správanie. *Československá psychologie*, 20 (5), 405–410.
- Heidegger, M. (1996). *Bytí a čas*. Praha: OIKOYMENH.
- Hurych, E. (2013). Spiritualita poutníků, posílů a běžců. In E. Hurych et al., *Spiritualita pohybových aktivit* (pp. 70–94). Brno: Masarykova univerzita.
- Husserl, E. (1972). *Krise evropských věd a transcendentální fenomenologie: úvod do fenomenologické filosofie*. Praha: Academia.
- Jirásek, I. (2005). *Filosofická kinantropologie: setkání filosofie, těla a pohybu*. Olomouc: Univerzita Palackého.
- Jirásek, I. (2011). Sport and pilgrimage: cyborgization versus spirituality. *Sport Studies*, 17, 135–177.
- Jirásek, I. & Svoboda, J. (2015). *Putování a smysl života: proměna člověka v zimní přírodě*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Kant, I. (2001). *Kritika čistého rozumu*. Praha: OIKOYMENH.
- Kant, I. & Timmermann, Jens, ed. (1998). *Kritik der reinen Vernunft*. Hamburg: Meiner.
- Klíková, A., ed. & Kleisner, K., ed. (2006). *Umwelt: koncepce žitého světa Jakoba von Uexküll*. Červený Kostelec: Pavel Mervart.
- Kovář, R., & Měkota, K. (1993). Antropomotorika jako součást a oborově vlastní specifická disciplína kinantropologie. In K. Jelen, ed., *Stav a perspektivy kinantropologie* (sborník) (pp. 35–38). Praha: Univerzita Karlova, Fakulta tělesné výchovy a sportu.
- Kretchmar, R. S. (1994). *Practical Philosophy of Sport*. Champaign: Human Kinetics.
- Kretchmar, R. S. (2005). *Practical Philosophy of Sport and Physical Activity*. Champaign: Human Kinetics.
- Křivohlavý, J. (1998). *Jak si navzájem lépe porozumíme*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Merleau-Ponty, M. (2013). *Fenomenologie vnímání*. Praha: OIKOYMENH.
- Morris, D. (2004). *The Sense of Space*. Albany: State University of New York Press.
- Rechlik, K., ed. & Hanuš, J., ed. & Vybíral, J., ed. (2013). *Sensorium Dei: člověk – prostor – transcendence*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury.
- Rýdl, M. (1993). *Kapitoly z filozofie tělesné kultury*. Praha: Karolinum.
- Sekot, A. (2013). Rituály ve sportu. In E. Hurych et al., *Spiritualita pohybových aktivit* (pp. 58–69). Brno: Masarykova univerzita.
- Schiller, F. *Estetická výchova*. Olomouc: Votobia, 1995.
- Slepička, P. a kol. (2010). *Divácká reflexe sportu*. Praha: Karolinum.
- Slepička, P. & Hošek, V. & Hátlová, B. (2009). *Psychologie sportu*. Praha: Karolinum.
- Tyrš, M. (1926). *Tělocvik v ohledu estetickém*. Praha: Tyršův odkaz, Karel Novák.
- Uexküll, J. (1956). *Streifzüge durch die Umwelten von Tieren und Menschen: Bedeutungslehre*. Hamburg: Rowohlt.
- Vaněk, M. et al. (1984). *Psychologie sportu*. Praha: SPN.
- Vymětal, J. (2008). *Průvodce úspěšnou komunikací: efektivní komunikace v praxi*. Praha: Grada.